

'Vrije Rijksheerlijkheden' in Limburg
(1500-1800)
Deconstructie van een mythe

H. G. Weinberg

INHOUDSOPGAVE

1	Inleiding	11
1.1	Deconstructie	11
1.2	<i>Reichsromantik</i> en de term ‘vrije rijksheerlijkheid’	12
1.3	Historiografie van VRH	13
1.4	Terminologie: De aanduiding VRH en verwante termen	15
1.5	Het gebruik van de term VRH	17
1.6	Tendensen in relevant buitenlands historisch onderzoek	23
1.6.1	Historiografie met betrekking tot de algemene geschiedenis van het HRR	23
1.6.2	Historiografie met betrekking tot de geschiedenis van kleine territoria en VRH	25
2	Probleemstelling	27
2.1	Algemeen	27
2.2	Afbakening van het onderzoeksgebied	28
2.3	De gekozen invalshoeken	30
2.4	Structuur	38
2.5	Twee kaarten	39
	Eerste deel	41
	Inleiding	41
3	Eerste beschouwingen	43
3.1	Onderzoeksvragen	43
3.2	Het Rijk als administratieve organisatie en de te onderzoeken VRH	43
3.2.1	De kennis over VRH op centraal niveau	44
3.2.2	Administratie in verband met financiële bijdragen	47
3.3	Criteria voor rijksonmiddellijkheid en de juridische theorie	50
3.4	Rijksstandschap en rijksonmiddellijkheid	54
3.5	De graaf van Horn	58
3.5.1	De periode tot 1567	59
3.5.2	De periode vanaf 1567	65
3.6	Rekem in de rijks- en kreitsmatrikel	68
3.7	Samenvatting en conclusies	72
4	RKG en RHR: kwantitatieve analyses	74
4.1	Inleiding en onderzoeksvragen	74
4.2	De stand van het onderzoek	76
4.3	Het RKG: een kwantitatieve analyse	77
4.4	Bemoeienis van RHR en keizer	84
4.5	Samenvatting en conclusies	89

5	De schepenstoel van Aken	91
5.1	Onderzoeksvragen	91
5.2	Ontwikkelingen in de rol van de SvA als <i>Oberhof</i>	92
5.3	De stand van het onderzoek	92
5.4	Bronnen	93
5.5	Hoofdvaart en <i>Oberhöfe</i>	94
5.6	Lering en ‘appel’ bij de SvA tot het midden van de zestiende eeuw	98
5.7	De praktijk van de SvA als hoofdvaartgerecht	100
5.8	De SvA in ontwikkeling naar een appelinstantie	103
5.9	De SvA: een kwantitatieve analyse	108
5.10	Bijzondere bevoegdheden en de competentie in niet-civielrechtelijke zaken	114
5.11	Geschillen met de ondergerechten over de competentie van de SvA	117
5.12	De achttiende eeuw	119
5.13	Een aantal VRH en hun relatie met de SvA	122
5.13.1	Wijlre	123
5.13.2	Gronsveld en Slenaken	130
5.13.3	Rijckholt	137
5.13.4	Stein	147
5.13.5	Rekem	148
5.13.6	Pietersheim	151
5.13.7	Obbicht	153
5.13.8	Leut	156
5.13.9	Terblijt	157
5.13.10	Weert, Nederweert en Wessem	159
5.13.11	Stevensweert	161
5.13.12	Breust	162
5.13.13	Mesch	164
5.13.14	Sint-Pieters-Voeren	165
5.14	Samenvatting en conclusies	165
5.14.1	Conclusies over de achteruitgang van de SvA als <i>Oberhof</i> en appelinstantie	165
5.14.2	De staatsrechtelijk betekenis van een band met de SvA	168
6	Cartils	173
6.1	Inleiding en onderzoeksvragen	173
6.2	Algemene historische gegevens	174
6.3	De aanleiding tot het geschil en het begin van de procedures	178
6.4	Tussenvonnissen van de SvA	180
6.5	De eerste bemoeienis van de RHR en het appel bij het RKG	183
6.6	Het RKG als rechter in eerste instantie en diverse juridische schermutselingen	184
6.7	Hervatting van de strijd bij het RKG	188

6.8	Een mandatum van het RKG: Hoen definitief in het gelijk gesteld?	191
6.9	Beoordeling van het mandatum van 1717	195
6.10	Samenvatting en conclusies	198
Tweede deel		203
	Inleiding	203
7	Stein, Pietersheim, Leut en Breust	205
7.1	Inleiding en onderzoeksvragen	205
7.2	Stein: zestiende en zeventiende eeuw	206
7.3	Stein: de achttiende eeuw	216
7.4	Pietersheim	222
7.5	Leut	230
7.6	Breust	238
7.7	Conclusies	239
8	Elsloo	242
8.1	Inleiding en onderzoeksvragen	242
8.2	Iets over de heerlijkheid en de heren (tot het begin van de zeventiende eeuw)	243
8.3	Leenbanden	245
8.4	Onder Karel de Stoute	249
8.5	Elsloo en de beden van het Land van Valkenburg	251
8.6	Processen: de zestiende eeuw	254
8.7	Nieuwe heren: Van Gaveren-Fresin en Van Arberg	259
8.8	De SvA als instantie van hoger beroep voor Elsloo in de zeventiende eeuw	261
8.9	Diverse processen in de eerste helft van de zeventiende eeuw	264
8.10	Meer bemoeienis van de Staten-Generaal en de Raad van Brabant in Den Haag	267
8.11	Bemoeienis van de keizer, RKG, RHR en de Kreits	272
8.12	Spaanse versus Staatse aanspraken in de tweede helft van de zeventiende eeuw	276
8.13	De confiscatie van Elsloo in 1684	279
8.14	Restitutie van de heerlijkheid	284
8.15	Processen in het eerste kwart van de achttiende eeuw	285
8.16	Interne tegenstellingen	289
8.17	De kwestie De Lambermont	292
8.18	De rest van de achttiende eeuw tot het Verdrag van Fontainebleau	295
8.19	Elsloo en de gevolgen van het Verdrag van Fontainebleau	297
8.20	Samenvatting en conclusies	301
9	Wittem in de periode 1639-1700	305
9.1	Inleiding en onderzoeksvragen	305

9.2	Wittem tussen Spaanse Kroon en Rijk	306
9.3	Het bestuur van Wittem door de graven van Waldeck	309
9.4	'Lotharingers en Condeesche'	310
9.5	Het functioneren van de NWK en mislukte plannen voor een 'Kreisdefension'	315
9.6	De Katholieke Liga of Keulse Alliantie	318
9.7	Kandidaat-leden voor de Alliantie	321
9.8	De winter van 1655-1656	323
9.9	De periode 1656-1659	325
9.10	Nieuwe inkwartieringen en diplomatieke activiteit	329
9.11	Het inschakelen van het RKG	335
9.12	Argumentaties pro en contra	337
9.13	Verlegging van de rechtsgang vanuit Wittem in hoger beroep	339
9.14	De Spaanse Kroon ziet af van alle aanspraken op Wittem	342
9.15	Samenvatting en conclusies	344
10	Eys	347
10.1	Inleiding en onderzoeksvragen	347
10.2	De oudste geschiedenis	348
10.3	Leenrechtelijk	350
10.4	Rechtsgang	353
10.5	De effecten van inkwartieringen en contributie-eisen	357
10.6	Juridische strijd om Eys en de gevolgen: Eys bijna een <i>Unterherrschaft</i> van Gulik	360
10.7	Waldeck contra Trips	364
10.8	De kwestie Beijens en het einde van de directe Gulikse aanspraken	368
10.9	De schepenstoel van Aken	372
10.10	Eys in de achttiende eeuw	375
10.11	Samenvatting en conclusies	377
11	Limbricht	379
11.1	Inleiding en onderzoeksvragen	379
11.2	Algemeen	380
11.3	Leenbanden (1)	382
11.3.1	Limbricht en Brabant (I)	383
11.3.2	Limbricht en Loon	384
11.3.3	Limbricht en Valkenburg	385
11.3.4	Limbricht en Heinsberg (I)	388
11.4	Limbricht in het bezit van het geslacht Scheiffart van Merode	391
11.5	Leenbanden (2)	392
11.5.1	Limbricht en Brabant (II)	392
11.5.2	Limbricht en Heinsberg (II)	393

11.6	Rechtsgang	395
11.7	De Gulikse <i>Unterherrschaften</i>	399
11.8	<i>Unterherrschaften</i> en financiële bijdragen	404
11.9	Limbricht in de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog	407
11.10	Conflict van de heer met zijn onderdanen	409
11.11	Gulik contra Brabant (en de Staten-Generaal)	412
11.12	Samenvatting en conclusies	420
12	Kessenich	423
12.1	Inleiding en onderzoeksvragen	423
12.2	Leenbanden	423
12.3	Geschil tussen Gulik en Brabant	426
12.4	Kessenich een <i>terre franche</i> ?	428
12.5	De achttiende eeuw	438
12.6	Gulikse aanspraken op Dalenbroek en andere VRH	443
12.7	Samenvatting en conclusies	446
13	Thorn	448
13.1	Inleiding en onderzoeksvragen	448
13.2	Literatuur	450
13.3	Was de abdis van Thorn een oude rijksstand?	451
13.4	Beden en bijzondere landsheerlijke rechten	457
13.5	Thorn en het lidmaatschap van de Kreits in de zestiende eeuw	463
13.6	Muntrecht, Kreits en <i>Türkensteuer</i>	469
13.7	Thorn en de relatie met het Hof van Gelre in de zestiende eeuw	475
13.7.1	Geschil met de Luikse officiaal	476
13.7.2	De kwestie Neeroeteren	476
13.7.3	St. Elisabethsdal	477
13.7.4	Geschil met de graaf van Horn	478
13.7.5	Geschil met de bisschop van Roermond	479
13.7.6	Een onderzoekscommissie	479
13.8	De periode van de Tachtigjarige Oorlog	480
13.9	Van Staufen contra Van Löwenstein	489
13.10	De tweede helft van de zeventiende eeuw	493
13.11	De hertog van Gelre als oppervoogd	500
13.12	Rechtsgang op Gelderse hoven	507
13.13	De relatie van Thorn met het RKG en de RHR	516
13.14	Het Gelderse standpunt inzake Thorn	521
13.15	De relatie met de prins-bisschop van Luik	526
13.16	Was de abdis van Thorn een vorstin en was Thorn een vorstendom?	531
13.17	Oppositie en verzet van de standen en inwoners	540
13.18	Geschil met de koning van Pruisen	545

13.19	Samenvatting en conclusies	548
14	Conclusies	550
14.1	De relatie van VRH met het Rijk	550
14.2	Leenbanden en leenrecht	553
14.3	Landsheerlijke ambities en bedreigingen	555
14.4	Rechtsgang in hoger beroep en het belang van ressort	559
14.5	De betekenis van de heren van VRH voor de staatkundige status	564
14.6	Rijksonmiddellijkheid	566
14.7	Tot slot	568
Bijlage: Voorbeelden van de aanduidingen gebruikt voor VRH		570
Samenvatting		574
Zusammenfassung		585
Summary		596
Afkortingen voor de belangrijkste geraadpleegde archieven		607
Onuitgegeven bronnen		609
Gepubliceerde bronnen		614
Literatuurlijst		616

1 INLEIDING

1.1 Deconstructie

Het onderwerp van deze studie is de staatkundige of staatsrechtelijke status in de vroegmoderne tijd van (een deel van) de vaak als ‘vrije rijksheerlijkheden’ aangeduide gebiedjes binnen de grenzen van de huidige provincies Nederlands en Belgisch Limburg.

Eén visie op historiografie is dat deze in wezen altijd een verhaal vertelt, en dat het de vraag is of het mogelijk is om *het* verhaal te schrijven.¹ Bestaande ‘verhalen’ moeten periodiek kritisch worden gezien. Coherentie en één bepaalde ordening kunnen zijn opgelegd waar ook alternatieve interpretaties mogelijk zijn. Een bestaand historiografisch verhaal kan zelfs zo weinig op feiten gebaseerd blijken te zijn, zozeer het karakter van literaire fictie hebben, dat het tot mythe moet worden verklaard. Kossman schrijft in zijn nawoord bij *De Lage Landen* dat vroegere historici veronderstelden dat woorden als ‘volk’ en ‘natie’ verwezen naar ‘iets in de werkelijkheid van het verleden dat een definieerbare identiteit bezat’ en dat ‘de moderne ironische historicus’ dergelijke begrippen niet meer op dezelfde wijze kan en wil gebruiken.² Met betrekking tot de term ‘vrije rijksheerlijkheid’, hoewel van een heel ander niveau, zou hetzelfde gezegd kunnen worden. Hij is, en wordt nog steeds, gebruikt alsof hij een vóór 1800 bestaande werkelijkheid aanduidt, een identificeerbare categorie van heerlijkheden met specifieke staatsrechtelijke eigenschappen. De term heeft daarnaast ook een gevoelswaarde met vage connotaties en vormt de kern van een ‘verhaal’ dat aan kritische herziening toe is.

‘Deconstructie’ wordt hier gebruikt als aanduiding voor een analytisch proces, een kritische ontmanteling, het aan het licht brengen van bestaande, maar vooral impliciete vooronderstellingen (aannames vooraf die niet meer ter discussie worden gesteld).³ De vooronderstellingen betreffen de aard van ‘vrije rijksheerlijkheden’, maar ook de wijze waarop het Heilige Roomse Rijk was gestructureerd en hoe het functioneerde wat rechtspraak, belastingheffing en besluitvorming betrof. De expliciet gemaakte vooronderstellingen

¹ Een vaak geciteerde prikkelende stelling, afkomstig van de Amerikaanse historicus Hayden White, luidt: ‘historical narratives (...) are verbal fictions, the contents of which are as much invented as found and the forms of which have more in common with their counterparts in literature than they have with those in the sciences.’ White, *Text*, 82.

² ‘Geschiedschrijvers hebben echter de ambitie om de feitelijke gegevens die zij over het verleden kennen, op zo’n manier te ordenen en te interpreteren dat zij op basis daarvan een begrijpelijk en samenhangend verhaal kunnen samenstellen. Om die ordening tot stand te brengen hebben zij uitgangspunten nodig. Wanneer zij de geschiedenis van een “land” beschrijven, veronderstellen zij om te beginnen dat een “volk”, een “staat”, een “natie”, een “gemeenschap”, iets in de werkelijkheid van het verleden was dat een definieerbare identiteit bezat.’ Kossman, *Lage Landen I*, 367-386.

³ Een recent algemeen overzicht van de stand van zaken in de geschiedfilosofie, met veel aandacht voor ‘deconstructionist history’, biedt: Munslow, *Deconstructing*.

moeten vervolgens worden onderzocht op hun realiteitsgehalte, en op de beschrijvende en verklarende waarde. Naast mogelijke destructie van een mythe moet dit ook resulteren in constructie van een ander beeld, dat misschien minder coherent en eenduidig is dan het oude, maar beter recht doet aan een complex verleden.

1.2 *Reichsromantik* en de term ‘vrije rijksheerlijkheid’

In de negentiende eeuw bestond in Duitsland een neiging om het verleden, de periode van het Heilige Roomse Rijk (hierna: ‘Rijk’ of HRR), dat in 1806 had opgehouden te bestaan, te idealiseren. Dit wordt als *Reichsromantik* betiteld, een houding die met name sterk was in de eerste helft van de negentiende eeuw. Daarbij hoorde ook de *Kaisermythos*, het idealiseren van de rol van de middeleeuwse keizer in het Rijk.⁴ Maar ook in de Duitse geschiedschrijving van een groot deel van de twintigste eeuw komen nog ‘romantische sympathieën’ voor met betrekking tot Rijk en keizer.⁵ Een mythische kijk op het Rijk is niet nieuw. Het Rijk werd vanaf de elfde eeuw in oorkonden aangeduid als ‘Rooms’ (Romeins), dus als een voortzetting van het Romeinse Rijk, en vanaf de twaalfde eeuw als ‘Heilig’, een door god gewild christelijk rijk.⁶ De koning betitelde zich vanaf het begin van de twaalfde eeuw als Rooms-Koning.⁷

In veel van de specifiek op Nederlands en Belgisch Limburg betrekking hebbende heem- en geschiedkundige publicaties over de periode vóór 1806 is ook sprake van een ‘romantische’ houding. Het sterkst was deze in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar zij leeft tot op de dag van vandaag voort in niet-wetenschappelijke publicaties.⁸ Het verleden werd gezien als rijk aan curieuze, maar ook aantrekkelijke bijzonderheden. Schrijvers waren gefocust op het ontdekken en beschrijven van deze curiositeiten, niet op nuances en ontwikkelingen in de tijd. Dat een aantal dorpen die later bescheiden plattelandsgemeenten vormden zich ooit met de titel ‘graafschap’ mochten sieren, is een feit. Maar de heren van allerlei dwergterritoria zouden in het verleden ‘niemand dan de keizer boven zich’ hebben gehad. Binnen de grenzen van de huidige beide provincies Limburg zou al sinds de middeleeuwen een miniatuur-vorstendom (Thorn) hebben bestaan.⁹ Naast miniatuur-graafschappen (Gronsveld, Rekem, Wittem) zouden ook miniatuur-heerlijkheden (zoals Cartils, Rijckholt, Breust) juridisch altijd even onafhankelijk zijn geweest binnen rijksverband

⁴ Puschner, *Reichsromantik*; Kroll, *Kaisermythos*.

⁵ Moraw, *Probleme*, 98.

⁶ Moraw, *Verfassung*, 151. Vanaf de zestiende eeuw is de officiële aanduiding ‘Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation’. De toevoeging kwam in gebruik in het laatste kwart van de vijftiende eeuw.

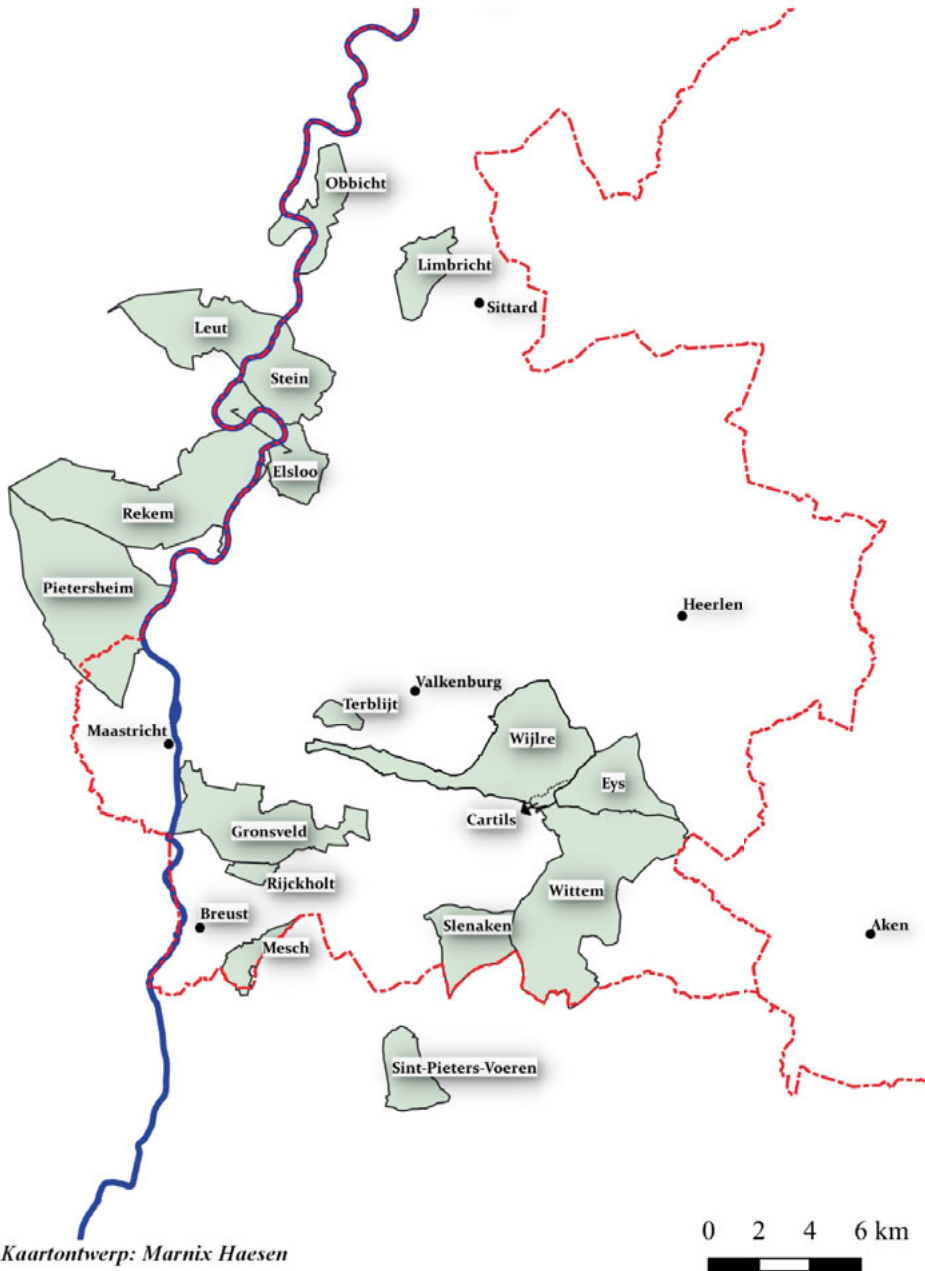
⁷ Keller, *Begrenzung*, 210.

⁸ Zo is op het internet te lezen dat de abdis van Thorn en de graaf van Rekem over eigen legertjes zouden hebben beschikt. De fiscale draagkracht van deze gebiedjes stond dat eenvoudigweg niet toe. Alleen de grootste rijksstanden konden een staand leger op de been houden.

⁹ In het geval van Thorn heeft men er duidelijk genoeg in geschept de naam van dit dorp te verbinden met het woord ‘vorstendom’ en steeds te spreken van de ‘abdis-vorstin’. Zie bijvoorbeeld de inventaris van het archief Thorn van Habets (Habets, Archieven I).

2.5 Twee kaarten

De behandelde zuidelijke heerlijkheden

De behandelde noordelijke heerlijkheden

